

О. А. Буравський –

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Римо-католицька церква на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XX ст. у новітній історіографії

*Роботу виконано на кафедрі всесвітньої історії
ЖДУ ім. Івана Франка*

У статті проаналізовано новітню історіографію, в якій досліджувалися різні аспекти діяльності римо-католицької Церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XX ст. та її вплив на суспільне життя в регіоні.

Ключові слова: римо-католицька церква, Правобережна Україна, суспільне життя.

Буравський А. А. Римско-католическая церковь на Правобережной Украине конца XVIII – начала XX вв. в новейшей историографии. В статье проанализирована новейшая историография, в которой исследовались разные аспекты деятельности римско-католической церкви на Правобережной Украине конца XVIII – начала XX вв. и её влияние на общественную жизнь в регионе.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, Правобережная Украина, общественная жизнь.

Buravskij O. A. Catholic Church on the Right Bank of Ukraine at the End of the XVIII Century up to the Beginning of the XX Centuries in the New Historiography. The article deals with the new historiography. The different aspects of the work of Catholic Church on the Right Bank of Ukraine at the end of the XVIII up to the beginning of the XX centuries and its influence on public life in this region are investigated.

Key words: Catholic Church, Right Bank of Ukraine, public life.

У вітчизняній історичній науці, незважаючи на значну кількість публікацій, немає комплексного дослідження економічної, громадсько-політичної, релігійної, добродійної та культурної діяльності римо-католицької церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XX ст.

Метою цієї статті є аналіз історіографічного доробку, пов'язаного із вивченням різних аспектів діяльності римо-католицької церкви на Правобережжі та її впливом на українське населення, суспільно-політичну й економічну ситуацію в регіоні.

Розбудова демократичного суспільства в незалежній Україні створили умови для переосмислення історії країни, вивчення самотності її народів, зокрема їх релігійного життя.

У новітній українській історіографії є ряд досліджень, в яких певною мірою розглядалась означена нами проблема.

Значним кроком у вивченні церковного землеволодіння є праця О. П. Крижанівського “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)”, у якій на широкій документальній основі охарактеризовано соціально-економічне становище православної церкви: зміни в церковному землеволодінні, формах і методах господарювання в церковних маєтках, структурі церковних доходів. Щодо аналізу господарської діяльності РКЦ, то в роботі наведено лише окремі факти, що базуються на архівному матеріалі, а також приділено увагу проведенню секуляризації церкви в 1840-х роках та її соціально-економічним наслідкам [1].

Суспільно-політичний та економічний стан цієї церкви розглянуто в роботах А. Л. Зінченка [2–6]. У монографії “Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – перша половина XIX ст.” (К., 1994) науковець на широкому колі архівних та опублікованих джерел вивчив особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних і національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – у першій половині XIX століття, показав становище українських селян у маєтках римо-католицького духовенства, розкрив мотиви, етапи й наслідки їх секуляризації. У своїх статтях він проаналізував візитачійні описи костелів та монастирів, місце римо-католицької церкви в економічному житті регіону.

На увагу заслуговує один із томів “Історії церкви та релігійної думки в Україні”, написаний О. П. Крижанівським, С. М. Плохієм, у якому вміщено окремі відомості з історії римо-католицької церкви на Правобережжі. Проте науковці не розглядали питань, які стосуються зв'язків римо-като-

лицького кліру з патріотичними осередками польської меншини, особливо в другій половині XIX – початку XX ст. [7].

Необхідно також звернути увагу на працю Г. Д. Казмирчука, Т. М. Соловйової, в якій охарактеризовано церковний маєток – фільварок. Однак автори не вказали загальної кількості землі та селян, що належали римо-католицькому духовенству, факторів, які спонукали священників до пошуку нових джерел доходу [8].

У роботах А. К. Лисого проаналізовано суспільно-економічний стан різних костьолів і монастирів на Поділлі [9; 10].

Вагомим доробком у вивченні історичного поступу римо-католицької Церкви стало видання 10-ти томного енциклопедичного дослідження “Історія релігій в Україні”, у четвертому томі якого висвітлено історію католицизму в Україні від княжої доби до відновлення незалежності України в 1991 р. [11].

Серед праць українських істориків необхідно виділити монографію І. Т. Лісевича, в якій на значному фактичному матеріалі, архівних джерелах досліджено духовне життя польського населення в умовах жорстокого самодержавного гніту, діяльність римо-католицької церкви в царині створення польських шкіл, культурницьких осередків Правобережної України [12].

У праці П. Андрухова [13] та “Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів” [14] досліджуються окремі аспекти політичної, економічної та культурної життєдіяльності римо-католицької церкви на Волині.

Історію римо-католицької церкви на території Волині й Київщини від заснування дієцезій до наших днів розкрив дослідник Ю. Білоусов у праці “Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис” [15]. Він зупинився не лише на політичних подіях, які відбувалися в єпархії, а й на освітній, культурній діяльності духовенства.

Помітний внесок у вивчення історії римо-католицької церкви в Україні зробили представники наукової думки української діаспори: С. Стеблицький [16], В. Кудрик [17], Н. Полонська-Василенко [18; 19], М. Зизикін [20], І. Нагаєвський [21]. Зокрема Н. Полонська-Василенко у своїй двотомній праці “Історія України” охарактеризувала ставлення імператора Олександра I до римо-католицької церкви, яке було спрямоване на усунення римо-католицького духовенства від суспільного життя, на розрив зв’язків між шляхтою та духовенством.

Наприкінці XX – початку XXI ст. вивченням окремих аспектів діяльності римо-католицької церкви займалися російські історики В. П. Гайдук [22], Н. Я. Ейдельман [23]. У дослідженні Н. Я. Ейдельмана “На межі століть. Політична боротьба в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XIX століть” розкриваються особливості політики імператора Павла I стосовно конфесійного життя Правобережжя.

Відносини Ватикану й Російського самодержавства та їх вплив на римо-католицьких священників Російської імперії й Правобережної України проаналізовано в статті В. П. Гайдука “Діалог Росії з Ватиканом на рубежі XIX–XX століть”.

У польській історіографії 1980–1990-х рр. необхідно звернути увагу на дослідження М. Згорняка “Причини повстання 1830–31 років у Литві, Білорусії й Україні” [24], у якому висвітлено участь римо-католицьких священників на території Польщі, а також частково на Правобережжі. У працях М. Токаржевського [25], Я. Ршибула [26], Я. Спіжа [27], Я. Марєка [28], Л. Гребеня [29] наведено статистичні дані щодо чисельності католицьких священників, парафій, деканатів Подільської єпархії.

Л. Заштовх [30] проаналізував асиміляційні процеси серед поляків, зокрема римо-католиків, здійснених російським царатом після повстання 1863 р. на Правобережжі.

У роботі Я. Скарбека [31] простежено динаміку чисельності парафій, філій, каплиць та монастирів у семи дієцезіях Російської імперії, зокрема в Луцько-Житомирській і Кам’янецькій наприкінці XVIII–XIX ст.

Становище поляків та римо-католицької церкви під владою Російської імперії в XIX ст., стосунки між царською владою та Ватиканом знайшли своє відображення у французькій історіографії.

У монографіях Д. Бовуа “Шляхтич, кріпак і ревизор”, “Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.”, “Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832” та “Trójkąt Ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914” наведено приклади репресивних заходів царизму щодо римо-католицького духовенства впродовж 30–60-х рр. XIX ст., подано відомості про кількість ліквідованих монастирів, парафіяльних шкіл, маєтків та костьолів, а також охарактеризовано стан

освіти, яку впроваджували поляки й католицьке духовенство на українських і литовських землях [32–35].

Ця проблема висвітлювалася також у значній кількості періодичних видань. Зокрема, О. Поліщук показала еволюцію структури римо-католицької церкви на Волині впродовж 1795–1914 рр. – зміну кількості деканів, парафій, духовенства та чернецтва римо-католицьких орденів [36]; І. Шостак, В. Татаркін охарактеризували особливості секуляризації церковних римо-католицьких маєтків на Волині після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. [37; 38]; Г. Стронський, Л. Ніжинська простежили боротьбу римо-католицьких священників проти насильницької асиміляції польського населення на Волині, яку здійснював царизм на початку ХХ ст. [39]. Г. Надтока проаналізував причини та наслідки боротьби римо-католицького духовенства із російським самодержавством на Правобережжі, напруження міжконфесійних відносин між православ'ям та римо-католицизмом у регіоні на зламі ХІХ–ХХ ст. [40; 41].

Цікавий матеріал зібрано в статті Н. Сейко, що розкриває добродійну діяльність католицьких священників Правобережжя у розвитку освіти в першій половині ХІХ ст. [42]. У монографії дослідниці на основі значного масиву архівних матеріалів та широкого кола наукової літератури розкрито основні етапи та рівні розвитку добродійності польської громади, зокрема римо-католицького духовенства, у сфері освіти Київського учбового округу протягом ХІХ – початку ХХ ст. [43].

Окремі питання досліджуваної проблеми стали об'єктом дисертаційних праць. О. Кошель охарактеризував внесок представників православної та римо-католицьких конфесій у розвиток краєзнавства, науки й культури Поділля у ХІХ – початку ХХ ст. [44].

Ю. Хитровська вивчала громадянсько-політичну позицію українського православного, римо-католицького й греко-католицького духовенства, його участь у польському та українському національно-визвольному русі на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. [45].

І. Шостак досліджувала становище Луцько-Житомирської дієцезії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст., особливості церковної політики на Волині після приєднання краю до Російської імперії, церковний масток римо-католицького духовенства, особливості функціонування римо-католицьких духовних семінарій та шкіл. Водночас участь римо-католицьких священників дієцезії в Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. проаналізовано в роботі досить поверхово [46].

Е. Зваричук простежив економічний, суспільний та культурний аспекти діяльності римо-католицького духовенства на Поділлі в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст., участь у польських повстаннях 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. й революції 1905–1907 рр., його роль у благодійництві та культурі краю. Проте проблема орендних відносин у землеволодінні римо-католицької церкви на Поділлі ним не була досліджена [47].

В. Левицький проаналізував матеріальне та правове становище духовенства різних конфесій та заходи, що вживало російське самодержавство на Правобережній Україні в кінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. для послаблення економічного й суспільного впливу римо- та греко-католицької церков [48].

Г. Махорін висвітлив добродійну діяльність державних структур, громадських організацій, приватних осіб, а також представників римо-католицької церкви в 1793–1917 рр. на Волині [49].

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна історіографія проблеми свідчить про значну дослідницьку роботу істориків з окремих питань суспільно-політичної й економічної діяльності представників римо-католицького кліру. Однак у цих працях суспільно-політична, економічна та громадсько-благодійницька діяльність римо-католицького духовенства на Правобережжі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. не знайшла ще належного висвітлення, за винятком монографій А. Зінченка, О. Крижанівського, дисертації Е. Зваричука. У цих роботах розглядався лише період ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на Правобережжі або кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. на Поділлі. Повною мірою не розкрито роль римо-католицьких священників у польському визвольному русі, їх відносини із самодержавними органами влади впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Тому комплексне дослідження соціально-економічного, суспільно-політичного становища, релігійної, громадської, культурної та благодійницької діяльності римо-католицької церкви в регіоні названого в статті періоду залишається важливим завданням істориків.

Література

1. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)– К., 1991.– 127 с.
2. Зінченко А. Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн.– 1984.– № 1.– С. 98–104.
3. Зінченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки / Гл. ред. А. Н. Самсонов.– М.: Наука, 1985.– № 112.– С. 98–125.
4. Зінченко А. Л. Архівні документи з історії аграрних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Архіви України.– 1986.– № 3.– С. 63–66.
5. Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костелів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело // Подільська старовина: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Косаківський.– Вінниця, 1993.– С. 205–211.
6. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – перша половина XIX ст.– К., 1994.– 180 с.
7. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посіб.: У 3 кн.– Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття.– К., 1994.– 336 с.
8. Казмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст.– К., 1998.– 174 с.
9. Лисий А. В. Вінницький капуцинський монастир.– Вінниця, 1995.– 128 с.
10. Лисий А. В. Нариси історії Мурафського костелу Непорочного Зачаття Діви Марії (1625–2000).– Вінниця, 2000.– 144 с.
11. Історія релігій в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін.– Т. 4. Католицизм / За ред. П. Яроцького.– К., 2001.– 598 с.
12. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.)– К., 1997.– 240 с.
13. Андрухов П. Волинська земля (хроніка–джерело–постаті).– Сокаль, 1992.– 62 с.
14. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів / Редкол.: О. Г. Михайлюк (відп. ред.) та ін.– Л., 1988.– 238 с.
15. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис.– Житомир, 2000.– 314 с.
16. Стеблицький С. Переслідування української та білоруської католицької церкви російськими царями.– Мюнхен, б/р.– 160 с.
17. Кудрик В. Маловідоме з історії римської церкви і римських папів.– Вінніпег; Ман, 1956.– Т. 6.– Ч. 1.– 330 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.– Т. 2.– К., 1992.– 606 с.
19. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століть.– Мюнхен, 1952.– 140 с.
20. Зызыкин А. Тайна императора Александра I.– Буэнос-Айрес, 1952 / Ред. Н. Полонская-Василенко // ANALECTA: Сер. 11, секц. II, Т. II (VIII), вып. 3–4.– Рим, 1956.– С. 556–557.
21. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні.– Філадельфія, 1950.– С. 20–35.
22. Гайдук В. П. Диалог России с Ватиканом на рубеже XIX–XX веков // Новая и новейшая история.– 1998.– № 6.– С. 36–47.
23. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России конец XVIII – начало XIX столетия.– СПб: Мысль, 1992.– 368 с.
24. Zgórnjak M. Podstawy społeczne powstania 1830–1831 roku na Litwie, Białorusi i Ukrainie // Struktury ruchy ideologicznej XVIII–XIX wieku. Prace historyczne / Pod red. H. Kozłowskiej-Sabatowskiej.– Zeszyt 78, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.– Warszawa; Kraków, 1986.– S. 90–97.
25. Tokarzewski M. Przyczynek do historii nieczestwa kościoła w diecezjach Kamienieckiej i Lucko-Żytomierskiej. 1863–1930.– Kraków, 1995.– 80 s.
26. Przubyl J. Kamieniec Podolski, albo trylodia na mowoprzezy wana.– Wrocław, 1998.– S. 51.
27. Spież J. Dominikanie w Kamiencu Podolskim: W Pasterz i Twierdza. Księga Jubileuszowa Dedykowana Księdzu Biskupowi J. Olszańskiemu, Ordynariuszowi Diecezji w Kamiencu Podolskim / Pod red. J. Wolczańskiego.– Kraków; Kamieniec Podolski, 2001.– S. 249–275.
28. Marek J. Dzieje Klasztorów ojców franciszkanów dawnej prowincji Ruskiej w diecezji Kamieniecko-Podolskiej: W Pasterz i Twierdza. Księga Jubileuszowa Dedykowana Księdzu Biskupowi J. Olszańskiemu, Ordynariuszowi Diecezji w Kamiencu Podolskim / Pod red. J. Wolczańskiego.– Kraków; Kamieniec Podolski, 2001.– S. 49–71.

29. Grzebień L. Misyjna działalność jezuitów i kolegium w Kamieńcu Podolskim: W Pasterz i Twierdza. Księga Jubileuszowa Dedykowana Księdzu Biskupowi J. Olszańskiemu, Ordyńariuszowi Diecezji w Kamieńcu Podolskim / Pod red. J. Wolczańskiego.– Kraków; Kamieniec Podolski, 2001.– S. 35–49.
30. Zasztowt L. Zsyłka i przessedlenia ludności Polskiej z zachodnich w głąb Cesarstwa Rosyjskiego po powstaniu styczniowym // Kwartalnik Przegląd Wschodni.– T. V.– Zeszyt 2 (18).– Warszawa, 1998.– S. 237–262.
31. Skarbek J. Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie XIX wieku t. 1, cz. 1 Diecezja kamieniecka. Diecezja łucko-żytomierska.– Lublin, 2000.– 183 s.
32. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863).– К., 1996.– 415 с.
33. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах.– К., 1998.– 334 с.
34. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832.– Т. II: Szkoły podstawowe i średnie.– Rzym; Lublin, 1991.– 460 s.
35. Beauvois D. Trójkąt Ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914.– Lublin, 2005.– 814 s.
36. Поліщук О. А. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії в кінці XVIII – на початку XX ст. // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки: Іст. науки.– 2001.– № 10.– С. 3–7.
37. Шостак І. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830–31 рр. // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб.: “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.– Т. 30.– Житомир, 2003.– С. 105–115.
38. Татаркін В. Ю. Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині. Конфесії, монастирі, костели // Матеріали V Науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”.– Острог, 1994.– С. 127–137.
39. Стронський Г. Й., Ніжинська Л. А. Римо-католицький костюл на Житомирщині на початку XX ст. // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25–27 верес. 1996 р.– Малин, 1996.– С. 95–96.
40. Надтока Г. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ.– 2001.– № 4.– С. 9–15; № 5.– С. 55–61.
41. Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Укр. іст. журн.– 1998.– № 5.– С. 86–99.
42. Сейко Н. А. Добровільна діяльність католицької громади Правобережжя на користь розвитку освіти у XIX столітті // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Наук. зб.: “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.– Т. 33.– Житомир, 2005.– С. 243–249.
43. Сейко Н. А. Добровільність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія.– Житомир: Полісся, 2007.– 320 с.
44. Кошель О. М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – 07.00.01.– Кам’янець-Подільський, 1999.– 217 с.
45. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): Дис. ... канд. іст. наук – 09.00.11.– К., 2001.– 191 с.
46. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.01.– Острог, 2004.– 214 с.
47. Зваричук Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст: економічний, суспільний та культурний аспекти: Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.01.– Кам’янець-Подільський, 2005.– 229 с.
48. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.01.– Т., 2006.– 228 с.
49. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917 рр.): Історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.01.– Луганськ, 2007.– 204 с.